

Suveræne livsytringer og kredsende tanker og følelser – en kritisk begrebsudvikling

Løgstrups ontologiske differens I¹

Post.doc. ph.d.

Bjørn Rabjerg

Abstract: The absolute ontological difference between *sovereign expressions* of life and *encircling thoughts and emotions* in Løgstrup's ethics and metaphysics reflects a fundamental distinction between that which is given (and thus not constituted by the self) and that which we ourselves must accept responsibility for. This ontological difference plays a central part through Løgstrup's authorship from the 1930's and until the formation of the concepts in the 1960's, and beyond. As a consequence it is suggested that the term 'encircling expressions of life' must be abandoned, as it blurs this ontological difference and implies that man is not responsible for his own resentment and egotism.

Key Words: K.E. Løgstrup – Sovereign Expressions of Life – Encircling Thoughts and Emotions – Ontology – Anthropology – Ethics – Value

[...] tager vi vor selvkredsning, lykkejagt og magtglæde i betragtning og alle de konflikter, som de afstedkommer, er det forbavsende så godt vi kommer fra vort liv i forbindelserne med hinanden. Man skulle ikke vente det. Det kan kun skyldes, at vi lever på, hvad vi ikke skylder os selv.²

Løgstrups tanker om *de suveræne livsytringer* er helt centrale, ikke kun i hans sene tænkning (hvor begrebet bliver til), men også allerede i 1930'erne, idet man kan rekonstruere dem i det forudgående forfatterskab. De udgør dermed en kontinuitet, som åbner for forståelsen af hans projekt. Til trods for denne centrale rolle gør Løgstrup selv overraskende lidt ud af at uddybe, hvad vi skal forstå ved bestemmel-

1. Denne artikels sigte er via en historisk-genetisk analyse at etablere modsætningen i Løgstrups tænkning mellem de suveræne livsytringer og menneskets egne kredsende tanker og følelser. En nærmere analyse af karakteristikaene for hhv. livsytringerne og de kredsende tanker og følelser følger i *DTT 77/4* (2014).

2. K.E. Løgstrup, "Kristendom uden skabelsestro", *Vindrosen* 9 (1962), 523-535 (531).

sen *soveræn livsytring*, når begrebet dannes i 1966.³ Skal den bestemmelse af tilværelsen, som de soveræne livsytringer dækker over, forstås i sit fulde omfang, kræves derfor en omfattende læsning af Løgstrups forfatterskab.

Den manglende uddybning gælder i endnu højere grad modsætningen til livsytringerne, de *kredsende tanker og følelser*, der ligesom livsytringerne kan genfindes i Løgstrups allertidligste tænkning. Resultatet har været dels uklarheder hos Løgstrup selv, dels misforståelser i den efterfølgende reception. Dette ser vi særligt tydeligt her:

Det synes uafklaret, om de kredsende livsytringer er ontologiske væremåder. På den ene side skrives de på selvets konto og er for så vidt vel "kulturelle" dannelser. På den anden side er de spontane [...] og derfor måske at betegne som "før-kulturelle".⁴

Niels Thomassen anfører, at de såkaldte *kredsende livsytringer* (en betegnelse, som er udbredt,⁵ men som i det følgende vil blive problematiseret) "[...] ikke [har] fået den samme systematiske behandling som de soveræne livsytringer", og dette forhold skaber problemet, at "[s]ammenhængen mellem livsytringer og følelser synes generelt uafklaret" (Thomassen 1992, 207). Herefter rejses det centrale spørgsmål:

For det meste taler Løgstrup om kredsende følelser, tankefølelser eller blot fænomener, ikke livsytringer. Det er måske endda et spørgsmål, om han overhovedet ville kalde dem livsytringer, selvom de altid behandles i sammenhæng med de soveræne livsytringer (Thomassen 1992, 207).

I det følgende søges en afklaring af, hvorfor spørgsmålet skal besvares benægtende: Løgstrup ville *ikke* (selvom han undtagelsesvis alligevel kommer til det) kalde dem livsytringer. Faktisk er betegnelsen *kredsende livsytringer* kilde til en alvorlig misforståelse, som Løgstrup ganske vist selv er medskyldig i, men som ikke desto mindre forvrider hans tænkning. Vi må derfor afklare, hvad disse to modpoler, soveræne livsytringer vs. kredsende tanker og følelser, egentlig betyder.

3. K.E. Løgstrup, "Sartres og Kierkegaards skildring af den dæmoniske indesluttethed", *Vindrosen* 13 (1966), 28-42.

4. Niels Thomassen, *Filosofisk impressionisme. Temaer i K.E. Løgstrups filosofi* (København: Gyldendal 1992), 207.

5. Jeg vil ikke opremse et register over denne udbredelse, men blot anføre, at betegnelsen er særdeles udbredt, og at den spænder helt fra den tidligste videnskabelige Løgstrup-reception i Lars-Olle Armgards disputats *Antropologi. Problem i K.E. Løgstrups författarskap* (Lund: Gleerups 1971) til den allerseneste.

Spændingen mellem de suveræne livsytringer og de kredsende tanker og følelser betegnes her som *den ontologiske differens*, der hos Heidegger dækker over det forhold, at man har ignoreret den ontologiske forskel mellem væren og det værende, forskellen på *at* noget er, og *hvad* det er. Parallelt hermed fokuseres der her på den ontologiske forskel på *menneskelivet* og *mennesket(s) selv*, de suveræne livsytringer og de kredsende tanker og følelser – altså ikke Heideggers ontologiske differens, men Løgstrups.

Etik og ontologi I – etikens forankring i interdependens

I "Ethik und Ontologie" fra 1960 undersøger Løgstrup forholdet mellem etikken og ontologien. Via en modstilling til teleologisk og deontologisk etik betegner han sin egen etiske position som *ontologisk*, og dette ontologiske grundlag for etikken bestemmer Løgstrup på flere måder. Den første (*negative definition*) er, at rammerne for etikken sættes af ontologien:

Die Welt geht sozusagen von Beginn an mit in all unser Unternehmen und Zielsetzen ein und bestimmt die Art unseres Tuns und unserer Ziele mit.⁶

Den verden, vi lever i, sætter rammerne for vores livsmuligheder og de mål (også muligvis utopiske), vi kan sætte os – ikke sådan forstået, at disse mål og muligheder determineres, men *udvalget* af muligheder og mål er afgrænset af verden. Vores forventninger til livet er rammesat af det liv, vi lever. Dette illustreres på følgende måde:

Das Meer ist ja nicht erst das Entfaltungsgebiet der Schifffahrt, der Umstand, unter dem die Schifffahrt vor sich geht, sondern es gehört bereits mit zur Schifffahrt als einem Unternehmen und Ziel. Wir sind keine Weltlosen Individuen, die die souveränen Urheber unserer Ziele sind (Løgstrup 1960, 363).

Det er netop ikke mig selv, men verden, der er suveræn, kan vi føje til med blikket rettet mod det efterfølgende forfatterskab og begrebet om de suveræne livsytringer. Bemærkelsesværdigt nok anvender Løgstrup faktisk ordet *Lebensäußerung* én gang i artiklen, hvilket

6. K.E. Løgstrup, "Ethik und Ontologie", *ZThK* 57 (1960), 357-391 (363); store dele af artiklen findes på dansk i *Norm og spontaneitet* (1972).

afslører, at han også her kredser om den problematik, som får ham til at introducere begrebet i dets specifikke betydning få år senere (Løgstrup 1960, 364).⁷

Den pointe, Løgstrup vil frem til, er, at etikken rejser sig fra et ontologisk grundlag, nemlig et vilkår ved livet, vi ikke kan ændre: Etikens udspring er

[...] die Beziehungen [...], in denen wir schon immer zu anderen Menschen stehen – die Grundbedingungen, in denen wir uns schon immer befinden, ob wir wollen oder nicht (Løgstrup 1960, 366).

Etikens ontologiske grundvilkår er altså det, han året efter betegner som *interdependens*, og som svarer til “[d]en kendsgerning, hvoraf den tavse fordring udspringer”,⁸ nemlig at vi er udleveret til hinanden i magtrelationer. Interdependensen og den implicerede udleverethed udgør en *positiv definition* på forholdet mellem etik og ontologi.

Bestemmelsen af etikens ontologiske grundlag er imidlertid ikke den eneste måde, hvorpå Løgstrup forbinder etik og ontologi. Etikens ontologiske fundering i interdependens fremstår nemlig ikke alene som en kendsgerning, men kalder samtidig på en *tydning*, der kan siges at *udbygge* ontologien, idet den skaber rummet for at foretage sondringer og afgrænsninger i ontologien. Denne tydning er nødvendig undervejs mod etableringen af begreberne *de suveræne livsytringer* og *de kredsende tanker og følelser*.

Etik og ontologi II – etikens forankring i en tydning af ontologien

At etikken udspringer af ontologien medfører, at etikken indeholder præntentionen om at have en viden om tilværelsen. Denne viden må ifølge Løgstrup imidlertid ikke forstås som videnskabelig eller teo-

7. Løgstrup bruger også betegnelsen tidligere i forfatterskabets, bl.a. i disputatsen, og det har rødder i vitalismen og forskellige former for *Lebensphilosophie*. Det er imidlertid først i artiklen fra 1966, at han giver navn og indhold til selve begrebet *de suveræne livsytringer*. Før dette bruges ordet (som i “Ethik und Ontologie”) som udtryk for selve dette, at livet selv manifesterer eller udtrykker sig: Livsytringer beskrives eksempelvis i disputatsen fra 1942 som “[...] Ytringer af dette bestemte og endegyldige, som Livet [er] i sig selv”, hvorfor livsytringen forstås som en ægte (modsat menneskeskabt) forudsætning for kulturområdet; K.E. Løgstrup, *Den erkendelsesteoretiske Konflikt mellem den transcendentalfilosofiske Idealisme og Teologien* (København: Samlerens Forlag 1942), 86.

8. K.E. Løgstrup, *Den etiske fordring* (København: Gyldendal 1956), 17.

retisk, men er tværtimod udtryk for en *tydning* af tilværelsen.⁹ Her har etikken og kunsten vigtige ligheder, da begge er udtryk for en tilværelsestyding:

Alle Dichtung, alle Kunst von Rang, entsteht in dem lebendigen Bewusstsein, daß es anderes zu verstehen gilt, als die Welt, die wir uns in Praxis und Theorie eingerichtet haben und beherrschen und die daher das Spiegelbild von uns selbst ist. Dichtung und Kunst wissen, daß es ein anderes Verstehen gibt, als nur das einmal Eingerichtete und Beherrschte zu verstehen und zu vervollkommen. Das Kunstwerk ruft eine Welt empor, die anders ist als die, die wir selbst vermöge unserer Tatkraft und Hilfsgeräte eingerichtet haben und in der wir uns geläufig bewegen (Løgstrup 1960, 365).

Selv om kunstens tyding er fiktiv, er den (og dens livsforståelse) ikke nødvendigvis falsk, men tværtimod en tyding med *sandhedspretention*: Ligesom etikken rummer kunstværket en tilværelsestyding og en livsforståelse, der kræver at være sand.¹⁰ Kunsten kan således siges at åbne en verden, der er andet og mere, end den verden, vi selv indretter – ikke forstået på den måde, at kunsten viser hen til en anden, esoterisk verden, men at den åbenbarer eller afslører *denne verden* ved at kaste et lys ind over den (Løgstrup 1960, 365). Dermed bliver både kunsten og etikken at sammenligne med et *modlys* (“Gegenlicht”, Løgstrup 1960, 366), der kastes ind over os og vores liv – en anfægtelse, kunne vi kalde det, der fremstår med intentionen om at udtrykke en fundamental virkelighed, men uden noget bevis.

Kunstens og etikkens tyding af tilværelsen (ontologien) er ikke arbitrær, men forankrede i et fælles ophav. Dette fælles ophav finder vi i vores følelser, når de betragtes i lyset af det naturlige sprog. Løgstrup peger på modsætningen mellem en reduktivistisk, subjektivistisk psykologi og det naturlige sprog: Ifølge psykologien er vores følelser subjektive tilstande uden en sandhedsværdi, der rækker ud over subjektets egne følelser.¹¹ Men det naturlige sprog tyder vores følelser som udsagn om verden. Når vi betjener os af værdibegreber, herunder

9. Med betoningen af tydingens afgørende rolle er dette et af de steder, hvor vi ser, at Løgstrup ikke kun er fænomenolog, men at han også er hermeneutiker – noget der imidlertid er underbelyst i Løgstrup-receptionen.

10. Jf. Løgstrup (1956), 194: “Den eensidige fordring indeholder en ontologi, en fundamental og konstitutiv bestemmelse af væren, hvilken bestemmelse er, at menneskets tilværelse med den verden, der hører den til, er skænket mennesket.” Denne ontologi indebærer ifølge Løgstrup, at fordringen og dens livsforståelse gør krav på at være sande.

11. Jf. Løgstrup (1956), 160: “Mistillid er så godt en disposition som tillid, had så godt en lidenskab som kærlighed.”

etisk ladede begreber, rummer sproget i sig en tydning af tilværelsen, hvor disse begreber ikke blot udtrykker en subjektiv fortolkning, men en ontologisk udlægning af verden:

Die Sache ist nämlich die, daß etwa Vertrauen in der Deutung der natürlichen Sprache etwas von sich aus Gutes ist [...]. Ebenso wie Grausamkeit in der Deutung der natürlichen Sprache von sich aus schlecht ist [...] (Løgstrup 1960, 380).

Det naturlige sprog rummer altså en tydning, hvor god og ond forstås som intrinsiske træk ved hhv. tillid og grusomhed, og ikke blot som vores subjektive værdidomme. Det rummer en *tydningskraft*, der ligesom kunsten gør krav på at række ud over vores subjektivitet og i stedet udtrykke en metafysisk¹² sandhed:

[...] die Sprache [beansprucht] unsere Handlungen und Gedanken zu deuten, wenn sie unser Verhalten und unsere Gesinnung, so wie sie an sich sind, als Güte, Bosheit, Liebe, Hass, Vertrauen, Grausamkeit usw. versteht, ebenso wie sie auch beansprucht, Gegensätze wie Gutsein und Schlechtsein, Liebe und Hass *als absolute Gegensätze zu deuten*. Das heißt aber, daß die Deutung, die der natürlichen Sprache innewohnt, ontologischer Art ist. Was nun diese Ontologie, näher besehen, in sich birgt, kann uns die natürliche Sprache nicht erschließen. Als ontologische Deutung verlangt sie eine Auslegung (Løgstrup 1960, 384, min kursivering).

Vi skal nu tage nærmere fat i udlægningen af denne absolutte ontologiske modsætning mellem godt og ondt, som stammer fra tydningen af vores følelser set i lyset af det naturlige sprog.

Tydningen af den absolutte modsætning mellem godhed og ondskab

I *Den etiske fordring* finder vi den tydning af modsætningen mellem godhed og ondskab, som ligger implicit i "Ethik und Ontologie". Den viser sig som en livsforståelse, som både de *positive* værdibegreber (den naturlige kærlighed og tilliden) og fordringen rummer, nemlig *skænkethedens livsforståelse*. Den naturlige kærlighed og fordringen

12. Jf. Løgstrup (1956), 160: "[...] det [er] en metafysisk skelnen, forsåvidt der ligger en forståelse af menneskelivet i dets totalitet i den".

har altså samme livsforståelse, men de er modsætninger på den måde, at hvor det i den ufordærvede naturlige kærlighed er oplagt, at medmennesket er skænket mig som en gave, så er næsten i fordringen “[...] alt andet end elsket” (Løgstrup 1956, 146) og opfattes derfor på ingen måde som skænket. Fordringen afslører min manglende kærlighed, eller rettere: min selvished. Der er altså ingen fordring i kærligheden og ingen kærlighed i fordringen. De to markerer hinandens fravær (jf. Løgstrup 1956, 145).

Skænkethedens livsforståelse er, “[...] at livet *med alt hvad det indebærer* er skænket den enkelte” (Løgstrup 1956, 134, min kursivering). Her er Løgstrup imidlertid for upræcis, hvilket han gør klart senere i bogen. Noget i tilværelsen kan nemlig ikke med rimelighed tydes som skænket mig, men må tydes som min skyld. Hvor tilliden og kærligheden indeholder den forståelse, at vort liv og medmennesket er skænket os, og hvor det derfor ville være “[...] absurd at sige: de [tilliden og kærligheden] er mine bedrifter” (Løgstrup 1956, 158), er sagen den modsatte for de *negative* fænomeners vedkommende (in casu forbeholdenheden og selvisheden). Disse må jeg nemlig forstå som mit eget bidrag til tilværelsen – de er *min skyld* og er altså ikke skænkede (Løgstrup 1956, 159).

Hermed er vi nået frem til et vigtigt punkt undervejs mod sondringen mellem suveræne livsyttringer og kredsende tanker og følelser. Tyder jeg tilliden og kærligheden som *mine bedrifter*, forvanskes de, de kvæles i selvvelbehagelighed (Løgstrup 1956, 159 og 160). I “Ethik und Ontologie” udtrykker han det på den måde, at problemet med den teleologiske etik er dens antropologi, hvor man lægger pligtens grundlag i “natürlichen Wohlwollen” (Løgstrup 1960, 385), altså forestillingen om, at mennesket rummer en naturlig filantropi som del af sin natur, og at *pligt* dermed udlægges som pligten til at maksimere omfanget af sin naturlige velvilje over for andre. Gør man i sin tydning, sin livsforståelse, tillid og kærlighed til sin egen præstation, resulterer det i en selv- og menneskeopfattelse, “[...] i hvilken hverken tilliden eller kærligheden kan ånde” (Løgstrup 1956, 160). Med de negative fænomener forholder det sig modsat. Vi kender det fra de situationer, hvor en person placerer skylden og ansvaret for noget, vedkommende har gjort, enten på samfundet, opvæksten, ‘forkerte venner’ eller på noget andet:

Selvfølgelig kan jeg godt påstå, at jeg ikke kan gøre for min forbeholdenhed og selvished, for sådan er jeg skabt. Og da jeg ikke har skabt mig selv, kan jeg ikke tage ansvaret eller skylden for, hvordan jeg er. Blot bliver resultatet, at “mine” tanker, “mine” handlinger, “mine” følelser o.s.v., ikke længer er mine, så vist som de kun er mine, om jeg overtager

mit liv ved selv at være skyld i og tage ansvaret for, hvem jeg er og hvad jeg gør. Kort sagt, jeg selv bliver ingen (Løgstrup 1956, 159f).

De negative fænomener vil det altså være eksistentielt forkert at tyde som skænkede, som noget vi ikke er ophav til. Vi kan gøre det, men så fraskriver vi os ansvaret for vores liv. Vi gør os selv til passive ledere underlagt ydre kræfter i form af tilværelsens tildragelser og nægter således at tage ansvar for vort liv, hvorved vi bliver til ingen. Den absolutte modsætning mellem positivitet og negativitet ligger gemt i ansvaret, nemlig i modsætningen mellem, hvad vi skylder os selv og derfor *må* tage ansvar for, og hvad vi ikke skylder os selv og derfor (eksistentielt set) ikke *kan* tage ansvaret for. Vores følelsesliv er således delt i to, nemlig i positive følelser som kærlighed og tillid hhv. negative følelser som forbeholdenhed og selvished. De positive følelser er ikke vores egne, da vi ikke skylder os selv dem, hvorimod de negative er det – de er vores frembringelser og vores skyld.

Menneskeskabte og gudgivne følelser

Dette motiv finder genfinder vi, hvis vi går tilbage til en prædiken¹³ fra 1939:

Vi taler i almindelighed om “følelser” – eller vort sinds bevægelser. Men det er ikke rigtigt at tale om dem “i almindelighed”, som om de trods deres store indbyrdes forskellighed dog i een henseende er hinanden lig – som “følelser”, som sindsbevægelser.

Nej, det vi kalder “følelser”, sindets bevægelser, de er i virkeligheden delt i to arter, der ikke har noget som helst med hinanden at gøre – der er hinanden modsatte i enhver henseende.¹⁴

I prædikenen gennemfører Løgstrup en tvedeling af følelseslivet. Han anlægger et perspektiv, som giver mulighed for en systematik, der er væsentlig undervejs mod sondringen mellem suveræne livsytringer og

13. Som Niels Henrik Gregersen påpeger, kan prædikenerne ses som Løgstrups “[...] værksted for hans senere arbejder”, og af den grund er de væsentlige for forståelsen af Løgstrups tænkning; jf. K.E. Løgstrup, *Prædikenen og dens Tekst* (København: Gyldendal 1999), 10.

14. K.E. Løgstrup, “Gudgivne og selvavede bevægelser i sindet, 1939”, *Prædikener fra Sandager-Holevad*, red. Elisabeth Diderichsen & Ole Jensen (København: Gyldendal 1995), 118-120 (118f).

kredsende tanker og følelser. Først bestemmer han den ene gruppe af følelser, nemlig dem, der er givet os:

Der er sindets bevægelser, der er givet os med vor skabte menneskelighed. Ligesom øjet med dets synsevne, øret med dets høreevne, som vort legem, som vor forstand er givet os af Gud, fordi Gud nu engang har skabt os sådan – således er der også bevægelser, som er givet os af Gud med det menneskesind, som han nu engang har skabt os med. Det er sindsbevægelser, som i sig selv er sande: glæde, sorg, smerte, kærlighed, frygt, angst, forfærdelse, barmhjertighed. Det er alle sammen bevægelser, i hvilke vi står i et sandt forhold til vor omverden – eller i hvilke vi på ærlig vis forstår vor skæbne (Løgstrup 1995 [1939], 119).

Fælles for de nævnte følelser er, og heri ligger systematikken, at de retter os *ud* mod tilværelsen. Glæden er glæde ved noget, der er *kommet til* os. Sorg viser os *tabet* af noget glædeligt, mens kærligheden viser *nærværet* af et menneske – som vi kan frygte at miste. Løgstrup runder sin korte bestemmelse af ved at pege på disse følelsers fællestræk:

Det er sande bevægelser, for de er bevægelser af det menneskesind, som Gud har skabt os med. I de bevægelser er vi åbne ud til virkeligheden, som den *er*. I de sindsbevægelser blottes livet for os. I de sindsbevægelser ligger livet nøgent og sandt forstået (Løgstrup 1995 [1939], 119).

Hvor den første gruppe af følelser er *givet os* og åbnende, er det modsatte kendetegnende for den anden gruppe af følelser:

Men så er der følelser og sindsbevægelser, som vi selv har fabrikeret. Sådanne selvlavede følelser er: ærgrelse, fornærmethed, oprømthed, tilfredshed, utilfredshed, gnavenhed, selvmedlidenhed. De er alle sammen vor egenkunst. Derfor åbner de ikke vort sind ud mod verden og medmennesket – men de lukker os inde i os selv. I alle disse selvlavede følelser, der træffer vi kun os selv. [...] de narrer os fra livet. De er løgn i sig selv (Løgstrup 1995 [1939], 119).

Disse følelser er vi selv ophav til, og systematikken ligger i, at de ikke rummer en rettedhed *ud*, men kun en retning *indad* i os selv. I dem fanges vi i vort eget indre i en spejling af os selv, og derfor er de falske, hævder Løgstrup: Hvor de givne følelser er sande, er de selvlavede følelser løgn. Åbenheden mod det egentlige og væsentlige er således truet af vores selvlavede indesluttethed, vores selvoptagede og inadskuende virksomhed. Luthers betegnelse af synden som *incurvatus in se* ligger som et tydeligt underlag.

Denne systematiske psykologisk-fænomenologiske bestemmelse af følelserne som åbnende og udadrettede hhv. indesluttende og lukkende kobler Løgstrup på en kristen udlægning af mennesket og menneskelivet ved at indsætte det i skemaet oprindeligt, paradisisk liv vs. den faldne eksistens:

I skabningens morgentime gik mennesket hen over marken og så og så. Det så græs, træer og vandet. Det så farver. Det mærkede jorden og mulden under sine fødder. Det så himlen over sig, hvori blikket fortabte sig i det uendelige. Det undrede sig. Det sugede skabningens vidunder ind i sig gennem de øjne, ører og følelser, der åbnede omverdenen for det. [...] Og det mødte et andet menneske, og de hørte hinanden tale, og de undrede sig og glædede sig over hinanden, og over at de i et fælles sprog kunne tale sammen om skabningens vidunder.¹⁵

Men som bekendt varer det oprindelige, skabte paradys ikke ved, da mennesket træder (eller falder) ud af sin oprindelige umiddelbarhed ind i et selvforhold, der ud-stiller det fra det egentlige liv i en fremmedgjort eksistens:

Der er sket det, at vi vil være vor egen Gud. [...]. – Og da medmennesket og vort fællesskab blot som mennesker i et fælles sprog – en glæde, hvori vi tabte os selv i glædens overmagt over os – ikke var os nok, så prøvede vi kræfter med hinanden. Og vi opfandt magt-glædens surrogat-glæde (Løgstrup 1995 [1938], 117).

Mennesket træder i opposition til det skabte, når det selv bliver skaber – ikke på det samme ontologiske niveau som den oprindelige skabelse, men på et sekundært niveau; mennesket er omskaber af det værende, og omskabelsen består i en pervertering og nedbrydelse af det skabte.¹⁶ De oprindelige, sande og åbnende følelser er i denne nye orden ikke sideordnet menneskets ny-skabte falske og indesluttende følelser, men er under pres fra disse. Vi

15. K.E. Løgstrup, "Guds skabning – surrogat-glæder – samfundets grundvold, 1938", Diderichsen & Jensen (1995), 115-118 (116).

16. Parallelt hermed opfattes menneskets erkendelse i Løgstrups disputats som en uegentlig skabelse, en skabelse i afmagt. Egentlig skabelse er skabelsen af tingenes *athed* (existentia), mens menneskets erkendelse er en omskabelse af deres skabte bestemthed, deres *hvadhed* (essentia) Løgstrup (1942), 59, 76 og 80. Her ser vi også, at Løgstrup ikke afviser transcendentalfilosofien kategorisk, men blot overdrivelsen af den, jf. s. 105 og 122.

[...] fordærver [...] de bevægelser, som er vort skabte, givne menneskelige sinds bevægelser og gør selvavede følelser ud deraf – uden at ville være ved det. Sorgen forvandles til selvmedlidenhed; det er ikke længere den mistede, som vort sind er åbent i længsel mod, men det er os selv, vi ser (Løgstrup 1995 [1939], 119f).

Menneskelivets skabte, iboende værdi er forudsætningen for, at menneskets fremfærd kan bestemmes som destruktiv. “Ondskaben består i, at den enkelte udnytter den skænkede godhed og lever højt på dens ødelæggelse” (Løgstrup 1956, 161). Det onde (livsnedbrydelsen og selviskheden) og det gode (den skænkede godhed) ligger ikke på samme plan, som var de to ligeværdige størrelser. *Den ontologiske differens* består i, at det gode udgør det oprindelige og fundamentale, det skabte og egentlige, som mennesket nedbryder, omformer og perverterer i sin livsudfoldelse. Det skabte og de følelser, der sætter mennesket i forbindelse med det skabte, er det oprindelige, mens menneskets indesluttende tanker og følelser er noget tilført. Filosofisk formuleret: Det skabtes ontologiske status er *primær* og (qua skabt) essentiel og derfor *nødvendig*, mens menneskets tanker og følelser er *sekundære* og *accidentelle* ontologiske størrelser; de udtrykker ikke træk ved det skabte i dets oprindelige egentlighed, men opstår som følge af en ændring i det skabte, nemlig menneskets selvbevidstgørelse og fremmedgørelse. Med denne ændring konstitueres etikken, da etikken først (og kun) bliver til i og med, at den skabte, værdifulde verden trues af menneskets omskabelse.

Etik og ontologi III – den etiske fordring

Det skabte og det af mennesket frembragte udgør altså to forskellige ontologiske niveauer; *den ontologiske differens* mellem disse niveauer består i, at *menneskets væren* (antropologien) udspalter sig i et modsætningsforhold til *den skabte væren* (ontologien), hvorved den oprindelige ontologiske enhed brydes. Hermed opstår etikken, eller den etiske fordring. Løgstrup gør opmærksom på, “[...] at hvis ikke den naturlige kærlighed svigtede i dens egne forhold, ville den ensidige fordring ikke melde sig i dem” (Løgstrup 1956, 156). Hvis ikke de givne, sande følelser (in casu kærligheden) svigtede, ville den etiske fordring ikke være en realitet.

Kærligheden rummer en bevægelse hen imod den anden, hvilket Løgstrup betegner som *kærlighedens intentionalitet* (Løgstrup 1956, 147ff). Netop retningen udad er afgørende, og han betegner den

endda som kærlighedens “renhed” (Løgstrup 1956, 150). Det kendetegnende for kærligheden er således i 1956 som i 1939 dens åbnende funktion; den viser bort fra den enkelte selv og hen imod næsten. Når vi lever i kærlighed, tages den elskede som skænket, men når kærligheden svigter, indtræder fordringen med kravet om, at man handler, *som om* kærligheden ikke havde svigtet, men samtidig med en pointering af, *at* kærligheden svigtede, og at svigtet er vor skyld – ikke kærlighedens. Her er det, at vi må tage ansvaret: “Forbeholdenheden og selviskheden er jeg selv skyld i. De er mine bedrifter” (Løgstrup 1956, 159). Kærlighedens *verdi* eller livsmulighed blev kvalt af vores selviskhed, hvorfor fordringen (etikken) er en fordring om kærlighed – en fordring der i sagens natur er uopfyldelig, da fordringen jo netop markerer kærlighedens fravær (jf. ovenfor).¹⁷ Betegnelsen *verdi* kan således forbeholdes den skabte tilværelse og de åbnende følelser, der korresponderer hermed. I modsætning hertil træder *etikken* til, når værdierne svigter. Hvor *verdi* korresponderer med den skabte, oprindelige orden, korresponderer etikken med mennesket og dets frembringelser, altså med synden.

Menneskets ondskab og menneskelivets godhed

Med sondringen mellem det skabte, som vi ikke kan tage ansvaret for, og det af mennesket frembragte, som er vor skyld og vort ansvar, kan Løgstrup i *Den etiske fordring* genoptage tanken om den radikale modsætning i menneskets følelsesliv fra 1939, hvor tillid og kærlighed tilhører én art ‘sindsbevægelser’, mens forbeholdenhed og selviskhed tilhører en radikalt anden:

At vise tillid og udlevere sig, at nære en naturlig kærlighed er godhed. I den forstand hører godheden vort menneskeliv til, skønt vi er onde. Begge dele gælder fuldt ud, så der ikke kan gøres et regnskab ud deraf. Skønt det ofte nok sker, når det hedder: “noget” godt er der altså ved mennesket! Hvertil kun er at sige: Nej, der er ikke! I den tale om, at der da er “noget” godt ved mennesket, vil man nemlig trække fra ondskaben og lægge til godheden – på den enkeltes egen konto! Som om tilliden og den naturlige kærlighed ikke var skænket mennesket, men var dets egne bedrifter og hørte hjemme på selvets konto.

17. David Bugge kalder dette for *fordringens principielle uopfyldelighed* og udfolder den helt afgørende betydning af fordringens uopfyldelighed i David Bugge, *Hinandens verden* (Aarhus: Klim 2011), 206-216.

Men der er ikke noget at trække fra menneskets ondskab. Selvet tager alt i sin selvisheds magt. I den er menneskets vilje bunden. Fordringen om at elske, der som fordring er rettet til vor vilje, er uopfyldelig.

Heller ikke er der noget at lægge til menneskelivets godhed. Den er der og er der fuldt ud, men i forvejen – og altid i forvejen, blandt andet i tillidens og kærlighedens realiteter (Løgstrup 1956, 161).

De to arter af følelser tilhører to forskellige *konti*. Den ene er menneskets selviske og livsnedbrydende konto, mens den anden er det skabte og skænkede livs konto.

Som et forstadium til de *suveræne livsytringer* taler Løgstrup i 1962 om *skabte livsmuligheder*. Tilliden og barmhjertigheden er skabte livsmuligheder, idet de tydet i lyset af kristendommens skabelsestro ses som tegn, der ifølge Løgstrup peger på, at tilværelsen er skabt. Løgstrups udgangspunkt er en modstilling mellem kristendommen og den græske tænkning, og påstanden er, at man i samtidens eksistentiale kristendom har betonet hinsidigheden over for den græske immanensreligiøsitet i en sådan grad, at man har overstrabadseret den. Dermed overstiger kristendommens kritik af *mennesket* og dets muligheder sine beføjelser og bliver en kritik af *menneskelivet* og dets muligheder. Løgstrup anerkender, at kristendommen modsiger den græske tanke om skæbne- og livsfællesskab mellem Gud og menneske – ikke kun ved at rykke Gud bort fra Olympen og ud af verden, men også ved at rykke Gud ud af mennesket, idet menneskets skyld fjerner det fra Gud. Kristendommen er derfor også for Løgstrup et opgør med den græske antropologi, da “det bibelske menneske billede” modsiger grækernes forestilling om, at mennesket skal forfølge de rette immanente mål og “[...] udfolde de muligheder, der er givet med *menneskets væsen*” (Løgstrup 1962, 525, min kursivering), jf. Løgstrups kritik af tanken om menneskets “*natürliches Wohlwollen*” ovenfor. For Løgstrup implicerer synden i kristendommen, at enhver forestilling om noget godt og gudeligt i mennesket er dementeret. Problemet er, at afvisningen af gudgivne muligheder i *menneskets væsen*, altså antropologisk, af samtidens eksistensteologi også fastholdes ontologisk, i *verdens* eller *tilværelsens* væsen. Hermed blandes de to konti, menneskets ondskab og menneskelivets godhed, fejlagtigt sammen.

Guds transcendens betyder, at mennesket ikke kan “[...] kende og møde Gud i verden” (Løgstrup 1962, 526), men den betyder ikke, at verden er gudløs – en betegnelse brugt af tidehvervsteologen K. Ole-

sen Larsen om kristendommens tilværelsesforståelse.¹⁸ Olesen Larsen lader kritikken af menneskets konto (synden) oversvømme hele tilværelsen, hvilket Løgstrup eksplicit kritiserer Nietzsche for i *Etiske begreber og problemer* i 1971:

Nietzsche fører kun een konto, og deri består hans konsekvent areligiøse ontologi. Men der er to konti at føre og at holde ude fra hinanden, vort givne livs konto og vort egos konto.¹⁹

Løgstrups 'dobbelte bogholderi' indebærer, at selvom mennesket ikke kender og møder Gud i verden, kan det "[...] kende, at verden er Guds" (Løgstrup 1962, 526). Her gør Løgstrup sin teologiske præmis klar:

At livet og verden er skabt kan ikke bare være en teori om deres oprindelse eller en forklaring på deres magt til at være til. Men først og fremmest må det mærke livet i dets fuldbyrdelse og vor verden i vor oplevelse af den (Løgstrup 1962, 526).

Betoningen af Guds transcendens og afvisningen af tanken om gudskabte livsmuligheder *inden for menneskets væsen* (begge dele noget Løgstrup er indforstået med) har imidlertid ifølge Løgstrup medført, at man fejlagtigt har afvist tanken om skabte livsmuligheder i det hele taget – hvorved man har overset det skabte livs konto, der netop rummer de muligheder, som ikke findes i os selv: fx barmhjertigheden og tilliden. Disse livsmuligheder fuldbyrder sig "[...]" af sig selv, uden hensyn til vor vilje og på trods af den "[...]" (Løgstrup 1962, 531). De skabte livsmuligheder er altså ikke vores, men "[...] tilhører helt og holdent livet selv i øjeblikket" (Løgstrup 1962, 532).

Havde Olesen Larsen og Nietzsche haft ret i, at der kun findes menneskets selviske konto, havde tilværelsen, i sig selv værdiløs, været udleveret til vores kamp med hinanden. Intet havde kunnet sætte grænse for menneskets selvished. Løgstrup indvender mod Nietzsche, at han "lader sig fortrylle" af sin demaskering af menneskets hykleri, magtvilje og selvished,

18. K. Olesen Larsen, "Hvad mener vi med at tale om Gud", *At være menneske, bd. II*, red. Johs. Horstmann & Vibeke Olesen Larsen (København: G.E.C. Gad 1967), 201-212 (206): "Men kristeligt betyder det [at verden er skabt], at verden er gudløs, og at mennesket, hvis det vil forstå sig ud af verden, eller hvad der er det samme: ud af sig selv, forgæves søger at komme ud af sin egen intethed".

19. K.E. Løgstrup, *Etiske begreber og problemer* (København: Gyldendal 1996), 30.

[...] så han ikke ser andet end det. Han ser ikke, at midt i hykleriet mødes vi i hinandens tillid. Han mangler sans for, at når vi trods alt hykleriet alligevel kommer så nogenlunde helskindet fra vort liv sammen, skyldes det livsytringer, som vi ikke skylder os selv (Løgstrup 1996, 31).

Denne ensidighed gør Nietzsche blind. Afsløringsprojektet hos de såkaldte 'mistankens mestre', der gør demaskeringen af menneskets hykleri og ondskab til hele deres filosofiske (og teologiske) anliggende, går over gevind og fører til endeløs afsløring:

Det er som om afsløringen altid har ret. [...]. Hvad det gælder om er derfor at gøre sig klart, at hykleriet der afsløres og livsytringerne der peges på, ikke ligger på samme plan. De tilhører forskellige lag. Alt hvad der gøres til genstand for afsløring er noget vi selv er skyld i; det er vor egen fornødelse af vort liv. Ingen af de livsytringer, der kan opvises, skylder vi derimod os selv, de er givet os med vor tilværelse (Løgstrup 1996, 31).

Sammenblandingen af de to konti og ignoreringen af den ontologiske differens er en sammenblanding af de to ontologiske lag (det primære og det sekundære – værdi og etik); menneskets ondskab kan kun betegnes som ondskab, fordi den nedbryder det fundamentale og værdifulde i tilværelsen, som gør livet i fællesskaber muligt, og uden hvilket menneskelivet ifølge Løgstrup ville forkrøbles (jf. Løgstrup 1956, 17).

Den ontologiske differens: Suveræne livsytringer og menneskets kredsende tanker og følelser

Hermed er vi nået til afklaringen af modsætningsforholdet mellem de suveræne livsytringer og de kredsende tanker og følelser. Forskellen på godt og ondt er en forskel i rang, skriver Løgstrup allerede i 1962 (s. 528), og han gentager det med introduktionen af begreberne om de suveræne livsytringer og de kredsende tanker og følelser i *Opgør med Kierkegaard* i 1968:

Hvad der er godt og hvad der er ondt ved vi fra vor blotte fakticitet, så vist som det gode bevarer og fremmer tilværelse, og hvad der er ondt ødelægger tilværelse. Kort sagt, forskellen mellem godt og ondt har ontologisk rang.²⁰

20. K.E. Løgstrup, *Opgør med Kierkegaard*, (København: Gyldendal 1968), 23.

De soveræne livsytringer, tillid, barmhjertighed, talens åbenhed osv., skyldes ikke os selv, men er givet med tilværelsens ontologiske grundvilkår, interdependensen.²¹ I kraft af, at menneskelivet er et liv med og mod hinanden, er tilværelsen sådan indrettet, at mennesket ikke er overladt til sig selv, men ved medmennesket og udleveretheden rives ud af og bort fra sig selv, så det i selvforglemmelse optages af andet end sig selv. Barmhjertigheden er netop et eksempel på, at det andet menneske 'trænger ind i' bevidstheden og skubber mine forestillinger og min selvoptagetethed til side. Mine forestillinger er mine egne tanker og følelser – dem jeg selv fabrikkerer, som jeg lukker mig selv inde i og med. Løgstrup nævner et udvalg, fornærmelse, skinnsyge, misundelse og had (Løgstrup 1968, 95ff), men disse er ikke en udtømmende bestemmelse af de kredsende tanker og følelser. Det er den indesluttende struktur ved vores egne tanker og følelser (jf. systematikken fra sondringen mellem selvavede og givne følelser i prædikenen fra 1939), der er afgørende: Hele den del af det menneskelige følelses- og tankeliv, der lukker os inde i vores egne forestillinger, i vort indre liv, er udtryk for vores selv – og dermed selvisk; hadet, jalousien, fornærmelsen og misundelsen er blot særligt tydelige eksempler.

Løgstrup problematiserer ordet 'følelse' i de kredsende tanker og følelser, for disse følelser er egentlig 'ufølsomme', idet de ikke er åbne følelser, i hvilke medmennesket gives os, men er vores egne billeddannelser og selvcentrerede følelser, så de mere handler om os selv:

Det er næppe rigtigt at kalde det følelser som et menneske lukker sig inde med, snarere er det fikserede tanker hvis kummerlige emotionalitet består i, at selvet tvinger dem til at gå i ring om sig. Holdt i jegets snor, under dets pisk, går tankerne rundt og rundt i jegets egen manege (Løgstrup 1968, 97).

Tanken om at være "under den andens ords og opførsels 'ban'" (Løgstrup 1956, 23) er illustrativ: Overladt til os selv danner vi forestillinger om og følelser for andre mennesker, men i den andens nærvær rives vi (ofte, men ikke nødvendigvis) ud af disse forestillinger og følelser, så vi i øjeblikket glemmer dem: Enten er vi optaget af den anden, eller også er vi indesluttede i vores egne forestillinger, der ligger som en modstand mellem os selv og den anden.²² I en anden

21. Hermed peges der på den ofte oversete, men særdeles vigtige, *positive* konsekvens af interdependensen, der ellers oftest blot karakteriseres med den ildevarsende bestemmelse, at vi er udleveret hinanden og dermed er i hinandens vold.

22. Løgstrup pointerer, at billeddannelsen kun finder sted i antipatien, hvor vi nærmest automatisk glider ind i den. Skulle man gøre sig billede af en, man har

sammenhæng, hvor Løgstrup overvejer betydningen af moralregler, gør han en vigtig iagttagelse: Fristelsen til at vige uden om ansvaret for det andet menneske

[...] opstår af, at det foretagende, den kamp, som moralen udspringer af, ikke mere har sindet i sin magt. Man er ikke fængslet nok af foretagendet, man er ikke fanget ind af opgaven. *De har mistet deres greb om een.* Og så skiller moralen sig ud. Den selvstændiggør sig altså for ens bevidsthed af mangel på optagethed af den opgave og af det fællesliv, for hvis skyld moralen er til (Løgstrup 1996, 41, min kursivering).

Parallelt hermed kan vi sige, at når sindet ikke er optaget af andet, er det optaget af sig selv. De suveræne livsytringer skal ses som eksistensmuligheder, der opstår i kraft af interdependensen, hvilket betyder, at ontologien rummer muligheden for at rive selvet ud af sin indesluttethed og selviskhed og dermed *optage* os – vi er de passive, vi *optages*, og menneskelivet er den aktive part, der *optager* os. “Vi er fangne i os selv. Befris kan vi kun af vort medmenneske”, skrev Løgstrup i en af sine notesbøger formentlig sidst i 1930’erne.²³ Det vil sige, at den oprindelige værdi, der ligger i det skabte liv, fuldbyrdes i de åbnende livsytringer (jf. kærlighedens renhed: dens intentionalitet), men kvæles, når vores egne tanker og følelser spærrer os inde i os selv og lukker os for medmennesket og livet selv.

Da livsytringerne ikke er mine, men foranlediges af medmennesket og dets åbning af min eksistens, kan jeg ikke tage ansvaret (eller æren) for dem. Jeg må derimod tage ansvaret for min indesluttethed og selviskhed. Mine kredsende tanker og følelser er netop *mine*. Derfor er det altafgørende at understrege, at de kredsende tanker og følelser *ikke er livsytringer!* Var de det, ville de nemlig ikke være mine, hvorfor det at gøre dem til livsytringer indebærer, at jeg fralægger mig skylden og ansvaret og “bliver ingen”²⁴ i ansvarsløsheden. En sådan

sympati for, indeholder billedet kun det mest iøjnefaldende (Løgstrup 1956, 22f). Her kunne vi indvende, at det jo alligevel sker, at folk gør sig billeder af mennesker, de har sympati for – endog ret så massive billeder, hvis man tænker på idoliseringer eller det at *forgude* mennesker. Men netop i denne idolisering forvrænges den ægte (skabte, givne) sympati eller kærlighed. Kærligheden til den anden forskydes fra at handle om det andet menneske i åbenhed mod og optagethed af dette til i stedet at blive kærligheden til et billede af den anden, som egoet i høj grad kan kredse om og fodre med sine selvavede følelser. Den suveræne livsytring er blevet perverteret og forvrænget af jegets selviskhed. Kunsten, herunder kærlighedsdigtet, rummer imidlertid muligheder for at danne sympatiens billede, hvilket David Bugge berører (Bugge 2011, 35).

23. K.E. Løgstrup, Kollegiehæfte XXV.3.1, [uden år], 34.

24. Løgstrup 1956, 160.

ontologi med både soveræne (gode) og kredsende (onde) 'livsytringer' ville kunne illustreres med motivet fra tegnefilmene, hvor der sidder en engel og en djævel på hver sin skulder af Anders And og kæmper om magten. Godt og ondt, kærlighed og selvished, er gjort til ydre magter, der kæmper om overtaget, mens jeg er reduceret til at være en slagmark, der er ligeså passiv og ligeså lidt ansvarlig, som fx engene ved Waterloo og bjergryggen mellem Israel og Libanon. Kun ved at gøre den ene af parterne til *mig selv*, bliver jeg aktiv og ansvarlig. Gøres jeg til *græker*, bliver jeg ansvarlig for det gode: at opøve min dyd, mine karaktertræk og naturlige velvilje, så de omkringliggende fristelser i fænomenernes skyggeverden ikke får magten ved at virke forstyrrende ind på min indre indsigt i ideernes sande hierarki og min dydige karakterdannelse. Her er ondskaben den ydre magt og fjende, og jeg skal opøves i dyden. Gør jeg omvendt det onde til min skyld og mit ansvar, bliver jeg ansvarlig for den skyld, som i Løgstrups lutherske kristendom betegnes som *synd*: mine egne kredsende tanker og følelser. Det gode rykkes ud af min egen formåen og bliver dermed en *nåde* eller *verdi*, der skænkes mig, uforskyldt, mens det onde er mit værk.

Indledningsvis blev der gjort opmærksom på, at den manglende afklaring af livsytringerne og deres modpol, menneskets kredsende tanker og følelser, delvis skyldtes en uklarhed hos Løgstrup selv. I *Opgør med Kierkegaard* skriver han: "Vore livsytringer har, hver for sig, en definitiv karakter. Nogle af dem er i sig selv gode, andre onde" (Løgstrup 1968, 146). Hermed lægges der op til den tanke, som her er imødegået, at der skulle findes gode og onde, soveræne hhv. kredsende, livsytringer. Formuleringen afspejler den samme uklarhed som de steder, hvor Løgstrup kommer til at omtale skænkethedens livsforståelse som tanken om, "[...] at livet med alt hvad det indebærer er skænket den enkelte" (Løgstrup 1956, 134), men kort efter må nuancere, fordi de negative fænomener ikke skal forstås som skænkede. Her må vi bruge forståelsen af Løgstrups projekt til at korrigere de steder, hvor hans terminologi og formuleringer er for upræcise; *bruge Løgstrup mod Løgstrup*. Derfor må vi skelne skarpt mellem de skabte, soveræne livsytringer, som er skænkede og derfor ikke er mine, og mine egne kredsende tanker og følelser, der er mit selvs selviske ytringer, og som jeg må tage ansvaret og skylden for.

Man kan indvende, at argumentet, at Løgstrup er kommet til at skrive forkert, ikke er det stærkeste. Det kan imidlertid understøttes med baggrund i originalmanuskriptet til *Opgør med Kierkegaard*, hvor Løgstrup på ét andet sted også har talt summarisk om begge grupper af fænomener som *livsytringer*. På maskine har han skrevet: "Endnu

eet om forskellen mellem de suveræne og de tvungne livsytringer: [...]”, men har efterfølgende i hånden streget “og de tvungne” over og erstattet ordet *livsytringer* med “og de tvungne tanke- og følelsesbevægelser”, således at teksten i den udgivne bog er blevet: “Endnu eet om forskellen mellem de suveræne livsytringer og de tvungne tanke- og følelsesbevægelser: [...]” (Løgstrup 1968, 95). Her har Løgstrup altså *bevidst* korrigeret den sprogbrug, hvor begge typer fænomener omtales som livsytringer for i stedet at lave den noget mindre mundrette terminologiske sondring mellem livsytringer og tvungne tanker og følelser. Og mon ikke netop det meget lidt mundrette i denne terminologi kunne være årsagen til, at der sneg sig den noget nemmere terminologi ind, hvor man blot taler om suveræne og tvungne livsytringer? På dette sted, hvor begrebet introduceres, har han opdaget og ændret den upræcise betegnelse, men 50 sider længere fremme, hvor der blot *en passant* refereres tilbage, har han ikke opfanget fejlen, hvorfor den er blevet stående.²⁵

Terminologien har imidlertid den alvorlige følge, som i det foregående er blevet belyst, at er de kredsende tanker og følelser *livsytringer*, er skylden ikke vores; konsekvensen er den skyldløshed, der ophæver både skylden og selvet: “Vi er *ingen* i skyldløsheden” (Løgstrup 1956, 190). Derfor findes der ingen kredsende livsytringer, men kun vores egne kredsende tanker og følelser.

25. I artiklen fra 1966, som er forlæg for kapitel IV (III. del) i *Opgør med Kierkegaard*, finder man den ‘gamle’ og altså fejlagtige formulering, som Løgstrup ændrer i bogudgaven.